

ANTROPOLOGIA DUHOVNICEASCĂ ÎN MARIOLOGIA OMILETICĂ BIZANTINĂ A SECOLULUI XIV

MISTAGOGIA INTRĂRILOR MAICII DOMNULUI ÎN TEMPLU

conducător de doctorat:

Arhid. Prof. Univ. Dr. IOAN I. ICĂ jr

doctorand:

Protos. DANIIL (DANIEL-COSMIN) PINCIUC

Școala doctorală interdisciplinară

Domeniul de doctorat: **Teologie Ortodoxă**

TEZĂ DE DOCTORAT

**Antropologia duhovnicească în mariologia
omiletică bizantină a secolului XIV.**

**Mistagogia Intrărilor Maicii Domnului în
Templu**

— Rezumat —

Conducător de doctorat:

Arhid. Prof. Univ. Dr. IOAN I. ICĂ jr

Doctorand:

Protos. DANIIL (DANIEL-COSMIN) PINCIUC

CUPRINS

ABREVIERI

Abrevieri generale

Abrevieri bibliografice

LISTE IMAGINI — FIGURI — TABELE

Lista imaginilor

Lista figurilor

Lista tabelelor

INTRODUCERE

1. Motivația alegerii temei
2. Întrebări de cercetare. Obiective
3. Metodologia cercetării
4. *Status quaestionis*
5. Scurtă prezentare a structurii lucrării

PARTEA I

O RADIOGRAFIE BIOBIBLIOGRAFICĂ A MARILOR ISIHAȘTI MARIOLOGI AI SECOLULUI XIV:

**GRIGORIE PALAMA, NICOLAE CABASILA, TEOFAN III AL NICEEI,
FILOTEI KOKKINOS ȘI CALIST I PATRIARHUL**

Capitolul 1. Grigorie Palama — mitropolitul Tesalonicului (1296–1357/9)

- 1.1. Biografie cronologică a Sfântului Grigorie Palama
- 1.2. Scrierile palamite

Capitolul 2. Nicolae Cabasila — Chamaetos (cca 1322/3–1391/7)

- 2.1. Biografie cronologică a Sfântului Nicolae Cabasila
- 2.2. Scrierile cabasiliene

Capitolul 3. Teofan — mitropolitul Niceei (cca 1314/5–1380/1)

- 3.1. Biografie cronologică a sfințitului Teofan III, mitropolitul Niceei
- 3.2. Scrierile teofaniene

Capitolul 4. Filotei Kokkinos — patriarhul Constantinopolului (cca 1300–1377)

- 4.1. Biografie cronologică a Sfântului Filotei Kokkinos
- 4.2. Scrierile filoteene

Capitolul 5. Calist I — patriarhul Constantinopolului († 1363/4)

- 5.1. Biografie cronologică a Sfântului Calist I
- 5.2. Scrierile calistiene

PARTEA A II-A

PREZENTAREA CELOR MAI IMPORTANTE TEXTE ALE CORPUSULUI MARIOLOGIEI OMILETICE BIZANTINE A SECOLULUI XIV

Capitolul 1. „Summa” mariologică palamită în formă omiletică

- 1.1. *Omilia 14* — La Buna Vestire
 - 1.1.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești

- 1.1.2. Prezentarea sistematică a Omiliei 14
- 1.1.3. Planul Omiliei 14
- 1.2. *Omilia 18* — La Duminica Mironosițelor
 - 1.2.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești
 - 1.2.2. Prezentarea sistematică a Omiliei 18
 - 1.2.3. Planul Omiliei 18
- 1.3. *Omilia 37* — La Adormire
 - 1.3.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești
 - 1.3.2. Prezentarea sistematică a Omiliei 37
 - 1.3.3. Planul Omiliei 37
- 1.4. *Omilia 42* — La Naștere
 - 1.4.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești
 - 1.4.2. Prezentarea sistematică a Omiliei 42
 - 1.4.3. Planul Omiliei 42
- 1.5. *Omilia 52* — La Intrarea în Sfânta Sfintelor
 - 1.5.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești
 - 1.5.2. Prezentarea sistematică a Omiliei 52
 - 1.5.3. Planul Omiliei 52
- 1.6. *Omilia 53* — Discurs mariologic-isihast despre intrarea în Sfânta Sfintelor
 - 1.6.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești
 - 1.6.2. Prezentarea sistematică a Omiliei 53
 - 1.6.3. Planul Omiliei 53
- 1.7. *Omilia 57* — La Duminica Părinților
 - 1.7.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești
 - 1.7.2. Prezentarea sistematică a Omiliei 57
 - 1.7.3. Planul Omiliei 57

Capitolul 2. Triologia mariologică cabasiliană

- 2.1. *Cuvânt* la preaslăvita Naștere a Fecioarei Maria
 - 2.1.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești
 - 2.1.2. Prezentarea sistematică a Cuvântului la preaslăvita Naștere a Fecioarei Maria
 - 2.1.3. Planul Cuvântului la preaslăvita Naștere a Fecioarei Maria
- 2.2. *Cuvânt* la Buna Vestire adusă Fecioarei Maria
 - 2.2.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești
 - 2.2.2. Prezentarea sistematică a Cuvântului la Buna Vestire adusă Fecioarei Maria
 - 2.2.3. Planul Cuvântului la Buna Vestire adusă Fecioarei Maria
- 2.3. *Cuvânt* la preaslăvita Adormire a Maicii Domnului
 - 2.3.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești
 - 2.3.2. Prezentarea sistematică Cuvântului la preaslăvita Adormire a Maicii Domnului
 - 2.3.3. Planul Cuvântului la preaslăvita Adormire a Maicii Domnului

Capitolul 3. Tratatul mariologic teofanian

- 3.1. *Discurs/tratat* despre mărețiile negrăite ale Maicii Domnului și despre taina întrupării lui Dumnezeu ca binele ultim și cauza finală a tuturor existențelor
 - 3.1.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești

3.1.2. Prezentarea sistematică a Tratatului mariologic teofanian

3.1.3. Planul Tratatului mariologic teofanian

Capitolul 4. Mini-tratatul mariologic filoteian

4.1. *Omilie* la Adormirea Maicii Domnului

4.1.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești

4.1.2. Prezentarea sistematică a Omiliei la Adormirea Maicii Domnului

4.1.3. Planul Omiliei la Adormirea Maicii Domnului

Capitolul 5. Omilia mariologică calistiană

5.1. *Omilie* la Adormirea Maicii Domnului

5.1.1. Tradiția manuscrisă, ediții și traduceri românești

5.1.2. Prezentarea sistematică a Omiliei la Adormirea Maicii Domnului

5.1.3. Planul Omiliei la Adormirea Maicii Domnului

PARTEA A III-A

MAICA DOMNULUI ȘI INTRĂRILE EI ÎN TEMPLU. VIAȚA ÎN HRISTOS DUPĂ MODELUL THEOTOKOS

Preliminarii: Viața Maicii Domnului — o suită de intrări în templu

Capitolul 1. Copila *intramundus*. Primele intrări în templu

1.1. Prehotărârea/predestinarea (*proorismos*) Fecioarei

1.2. Alegerea (*eklogē*) din cei aleși (*tōn eklektōn*)

1.3. Prunca în mitrasul Anei. Întâia intrare în templu

1.4. Ieșirea în lume ca intrare în templu

1.5. Mișcarea (*kinēsis*) spre templu — moștenire duhovnicească a Părinților Ioachim și Ana

Capitolul 2. Fecioara Maria *intramuros*. Intrarea în Templul Legii

2.1. Fecioara ascetă

2.1.1. Lepădarea de lume (*apotaxis tō kosmō*)

2.1.2. Sărăcia (*penia*) de bunăvoie

2.1.3. Neîngrijorarea (*amerimnia*) și neîntristarea (*alypia*)

2.1.4. Înfrânarea (*enkrateia*)

2.1.5. Fecioria (*parthenia*) și viața îngerească (*angelikē zōē*)

2.1.6. Postirea (*nēsteia*) și hrana îngerească (*angelikē trophē*)

2.1.7. Voința/socotința (*gnōmē*)

2.2. Fecioara contemplativă

2.2.1. Templu și contemplare

2.2.2. Contemplația (*theōria*) Sfintei Scripturi

2.2.3. Contemplația mistică (*theologia*)

2.3. Fecioara Isihastă. Intrarea în templul noetic

2.3.1. Cercetarea puterilor sufletești. Minte/intelectul (*nous*)

2.3.2. Sfânta isihie (*hiera hēsychia*) și viața isihastă

2.3.3. Întoarcerea (*epistrophē*) — atenția (*prosochē*) — rugăciunea (*proseuchē*)

2.3.4. Vederea lui Dumnezeu (*theoptia*) și îndumnezeirea (*theōsis*)

Capitolul 3. Maica Domnului *extramuros* și nevăzutele Ei Intrări în templu

3.1. Umbrirea (*episkiasis*) Maicii Domnului. Intrarea în templul nefăcut de mână (*acheiropoiētos*)

3.1.1. Maica Domnului și catapeteasma templului

3.1.2. Fecioara Maria — Chivotului Noului Legământ în cheie tipologică biblică

Excurs despre Chivotul Legământului și peregrinările sale

3.1.3. Tipologia chivotului în mariologia omiletică a secolului XIV

3.2. Dimineța Paștelui. Intrarea în mormântul (*taphon*) lui Hristos

3.3. Adormirea (*koimesis*) și mutarea (*metastasis*) Maicii Domnului la cer. Ultima intrare în templu

Excurs despre Adormirea Maicii Domnului — originile și dezvoltările sale

3.3.1. Maica Domnului — icoană duhovnicească a îndumnezeirii

3.3.2. Adormirea în viziunea omiletică filoteană

3.3.3. Necesitatea adormirii Fecioarei Maria

3.3.4. Incoruptibilitatea trupului Fecioarei

3.3.5. Mutarea (*metastasis*) la cer ca înviere (*anastasis*) mistică

3.3.6. Maica Domnului — Chivotul templului ceresc

PARTEA A IV-A

TEXTE MARIOLOGICE BIZANTINE DIN SECOLUL XIV: FILOTEI KOKKINOS ȘI CALIST I

Filotei Kokkinos — La Adormirea Maicii Domnului

1. Prolog

Datoria față de Împărăteasa a toate

Ieri pe Tabor...

... astăzi în Sion

2. Maica Domnului — icoană duhovnicească a îndumnezeirii

Maica Domnului la Înălțare și Cincizecime

O viață de răstignire și dor ceresc

O viață de slujire și învățătură

O viață ascetică aspră

O viață de rugăciune

... și îndumnezeire

Început al îndumnezeirii

3. Adormirea minunată

Vestirea îngerului Gavriil

Premiul – ramura de măslin sau palmier

Întâi pe Muntele Măslinilor

... apoi în Sion pregătindu-se de sfârșit

Venirea minunată a apostolilor, ucenicilor și teologilor

Cântarea Maicii Domnului

Venirea lui Hristos în slavă

La chemarea Mirelui Hristos

Maica Domnului își dă sufletul în mâinile Lui

Cântările apostolilor
Cântările îngerilor
Atacul zădărnicit al iudeilor
Preotul iudeu profanator pedepsit
... pocăit și vindecat
Îngroparea trupului în Ghețimani

4. Învierea tainică

Învierea Maicii preaslăvită de Fiul ei
Învierea Fiului și învierea Mamei
Apostolul întârziat
... și descoperirea făcută lui
Necesitatea mutării și adormirii Maicii Domnului
Mutată în rai
Giulgiurile și mormântul

5. Epilog

Lauda Maicii Domnului, împlinitoare a preînchipuirilor
Împărăteasă de-a dreapta Fiului în Treime
Scară, mijlocitoare și ocrotitoare
Cauza îndumnezeirii noastre
Rugăciune finală

Calist I patriarhul — La Adormirea Maicii Domnului

1. Prolog

Măreția tainei

2. Căderea lui Adam și ridicarea prin Noua Evă

Păcatul protopărintelui — aducător de pedeapsă și dublă plecare
Noua Evă și restabilirea căii către cer

3. Adormirea firească și mutarea minunată ale Maicii Domnului

Fecioara Maria gustă moartea comună firii omenești
Moartea făcătoare de viață a Fiului și plecarea Mamei
Necesitatea adormirii și mutării Mamei

4. Lauda și vrednicia Maicii Domnului, ocrotitoare obștească a tuturor. Adormirea ei — icoană a învierii de obște

Maica Domnului — ajutătoarea și păzitoarea noastră. Vrednicia ei de necuprins în imne...

... nici măcar de către apostolii răpiți de dumnezeiescul Duh

Adormirea Maicii Domnului — icoană a învierii de obște

Mama obștească a tuturor și purtătoarea noastră de grijă

5. Energiile necreate din icoanele Maicii Domnului vs. Ființa dumnezeiască

Lucrări/energii ale harului coborâte la noi prin sfintele ei icoane

Ființa dumnezeiască este neapropiată și neîmpărtășibilă

... contrar mesalienilor

... și a falsei dogmatizări a lui Varlaam și Akindynos

6. Reluarea temei

Fecioara Maria — călăuzitoare către cer și deschizătoare ușii raiului

7. Epilog

Bucuria prăznirii

Rugăciune finală

CONCLUZII ȘI PERSPECTIVE

BIBLIOGRAFIE

ANEXE

Anexa 1. Folia 191r din ms. *Vindobonensis theol. gr. 279*

Anexa 2. Icoana „Bunei Vestiri” aduse Fecioarei Maria torcând purpura pentru catapeteasmă (s. XVI)

Anexa 3. Icoana de hram a „Adormirii Maicii Domnului” din catapeteasma bisericii Protaton — Athos (s. XVI, XVIII)

Anexa 4. Cortul mărturiei (tabernaculul) lui Moise

Anexa 5. Templul lui Solomon

Anexa 6. Templul lui Irod (al doilea Templu)

Anexa 7. Spiritul psihic (*penuma psychikon*) potrivit sistematizării lui Galenus (130–201 d.Hr.)

SFINȚII PĂRINȚII ISIHAȘTI AI MAICII DOMNULUI:

GRIGORIE PALAMA, MITROPOLITUL TESALONICULUI, CALIST I ȘI FILOTEI KOKKINOS, PATRIARHII
CONSTANTINOPOLULUI, TEOFAN III, MITROPOLITUL NICEEI, NICOLAE CABASILA-CHAMAETOS ȘI
NICODIM AGHIORITUL

Icoană lemn 70x50 cm, pigment cu emulsie de ou, tehnica veche bizantină

© 2025 Cerasela–Elena Ciucă (*Theodoros Art*, București)

Cuvinte-cheie: mariologie, antropologie, mistagogie, templu, chivot, isihasm, Bizanț, Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan III al Niceei, Filotei Kokkinos, Calist I patriarhul

INTRODUCERE

Perioada dintre recuperarea Constantinopolului din 25 iulie 1261 de împăratul Mihail VIII Paleologul (1259–1282) de sub dominația latină, care îl cucerise în 1204 prin cavalerii și nobilii cruciadei a IV-a, și cucerirea aceleiași cetăți a lui Constantin din 2 mai 1453 de otomanii conduși de sultanul Mehmet II în timpul împăratului bizantin Constantin IX Paleologul (1449–1453) reprezintă ultimele două secole ale existenței milenarului Imperiu Bizantin¹, perioadă cunoscută în istorie ca „Bizanțul târziu” sau „epoca Paleologilor”. Deși restaurat cu compromisul umilitor de unire cu Biserica Romei și menținut cu succes contrar amenințărilor adversarilor de Mihail VIII, Bizanțul a început să își piardă vertiginos din integritatea și vitalitatea de dinainte de 1204. În timpul lui Andronic II Paleologul (1282–1328) și Andronic III Paleologul (1328–1341), vechiul și prestigiosul Imperiu Bizantin a intrat într-o puternică perioadă de declin politico-militar și de fragmentare teritorială care s-au accentuat considerabil în timpul lui Ioan V Paleologul (1341–1391) și Ioan VI Cantacuzino (1341–1354), ducând în cele din urmă la colapsul final și fatal din ultima sută de ani de supraviețuire bizantină (1354–1453). Au loc numeroase invazii și atacuri externe: catalanii devastează între anii 1305–1311 Tracia, Macedonia și partea continentală a Greciei, otomanii ocupă treptat cetățile bizantine Brusa (1326), Niceea (1331) și Nicomidia (1337), iar sârbii conduși de Ștefan Dușan cuceresc mare parte din Macedonia, Tesalia, Epiros și părți din Grecia, asediază fără succes și Tesalonicul, Dușan proclamându-se țar al sârbilor și romeilor după cucerirea cetății Serres. Genovezii distrug flota bizantină și își mențin controlul asupra portului bizantin Galata de pe malul nordic al Bosforului în așa-numitul „război al Galatei” (1348–1349 și 1352–1354), iar otomanii cuceresc cetatea Gallipoli (1354) de pe Dardanele, eveniment care a marcat începutul turcocrăției și expansiunea teritorială în Europa, ocupând pe rând Didymoteichonul (1361), Plovdivul (1363) și Adrianopolul (1368–1369), devenit capitala otomană europeană. Otomanii reușesc să înfrângă decisiv alianța sârbo-bulgară (1371) în bătălia de la Cirmen de pe râul Marița, ajungând până în inima Balcanilor și ocupând pe rând Sofia (1385), Serbia (1389) și Târnovo (1398). 1371 este și anul când Imperiul Bizantin își pierde definitiv calitatea de entitate politică autonomă, împăratul bizantin devenind vasalul sultanului otoman.

Concomitent cu aceste asalturi și devastări militare și teritoriale catastrofale, în interiorul

¹ Cf. Angeliki Laiou, *Political-historical survey, 1204–1453* în: Elizabeth Jeffreys, John Haldon, Robin Cormack (ed.), *Byzantine Studies*, Oxford University Press, New York, 2008, pp. 280–294.

Imperiului au loc o serie de războaie civile și revolte populare care au alimentat și intensificat slăbirea puterii politice interne și implicarea puterilor externe, pregătind terenul pentru invaziile otomanilor care aveau să profite din plin în avansul și cucerirea teritorială începute în a doua jumătate a secolului XIV. Primul război civil din 1321–1328 i-a avut ca protagoniști pe Andronic II și nepotul său, Andronic III, în lupta pentru coroana imperială, rezultând cu victoria celui mai tânăr care, de altfel, contesta autoritatea bunicului său. Mai târziu, al doilea război civil (1341–1347 și 1352–1354) dintre cei doi „Ioani” are loc din pricina minoratului (9 ani!) lui Ioan V Paleologul, fiul lui Andronic III, și a luptei pentru regență dintre tutorii acestuia, patriarhul Ioan XIV Kalekas (1322–1347), împărăteasa-mamă Ana Paleologhina de Savoia și marele duce Alexios Apokaukos, și Ioan VI Cantacuzino, marele demnitar al lui Andronic III. Disputa celor doi „Ioani” a provocat însă conflicte sociale, ducând la așa-zisa „revoltă a zeloților” (1342–1349) filopaleologi, dar ostili Cantacuzinilor și aristocraților din Tesalonic, soldată însă cu uciderea unor membri ai aristocrației, fuga acestora din cetate și devastarea caselor nobilimii. Războiul avea să fie încheiat definitiv abia în 1354 când Ioan V Paleologul intră în Constantinopol cu sprijin genovez și îl obligă pe Ioan VI Cantacuzino să renunțe la tron care se retrage în mănăstire devenind monahul Ioasaf.

Nu trebuie însă uitate cele două mari cutremure care au avut loc în această perioadă: cutremurul din 11 mai 1346 din Constantinopol, care a devastat mare parte a cetății, provocând inclusiv prăbușirea absidei de est și a unei părți din cupola Marii Biserici a Înțelepciunii lui Dumnezeu, și cutremurul violent din 2 martie 1354 produs chiar în Duminica Ortodoxiei cu epicentrul în Hellespont, care a provocat pagube însemnate mai ales asupra zidurilor cetății Gallipoli, creând culoarul potrivit pentru asediul imediat al otomanilor conduși de Suleiman, fiul lui Orhan. La acestea două se adaugă și ciuma neagră din anii 1347–1348 adusă dinspre Asia prin coloniștii italieni din Crimeea, care a nimicit o bună parte din locuitorii Constantinopolului, omorând ulterior mai bine de o treime din populația Europei, dar și cea din anul 1362, care a provocat pagube la fel de devastatoare asupra capitalei.

Pe fundalul acestor tulburări și lupte interne, a dezastrelor naturale văzute ca adevărate plăgi divine pentru păcatele poporului și ale împăraților care nu mai căutau înțelegerea și viețuirea pașnică întreolaltă, dar și a ofensivelor politico-militare externe care sfâșiau tot mai mult integritatea Imperiului lui Constantin și întrezăreau sfârșitul apocaliptic al unei împărății pământești de mai bine de o mie de ani, a existat însă o înviorare duhovnicească și o rezistență spirituală care au apărut și salvat o altă „împărăție” ce nu va avea sfârșit: Împărăția lui Dumnezeu. Conștienți de compromisul iminent al pierderii Ortodoxiei într-o eventuală capitulare în fața

latinilor și, odată cu ea, a sufletelor menite să devină „fecioare născătoare de Dumnezeu”, bizantinii ortodocși, prin grupul de rezistență spirituală a monahilor athoniți, au rămas fermi în credința autentică și lipsită de interpretări filosofice și teologhisiri latinofrone care încercau să desființeze realitatea experienței eshatologice a Împărăției divine posibile încă din această viață prin isihia sacramentală — *Liturghia* — și Liturghia inimii — *isihia*. Așa se face că toate manifestele teologice care au marcat întreg veacul XIV — secolul prin excelență al isihasmului — au pornit din inima Athosului de unde monahii isihasți athoniți mai întâi au convorbit cu Dumnezeu și apoi au vorbit despre El, apărând cu intransigență doctrinară și rigoare duhovnicească nu numai un curent teologic fundamentat dogmatic, ci și o adevărată filozofie de viață în Hristos pe care ei înșiși au trăit-o la cel mai înalt nivel. Seria manifestelor teologico-dogmatice a debutat cu *Tomosul aghioritic* redactat în apărarea isihasților (1340), a continuat cu *Tomosurile sinodale* împotriva lui Varlaam din Calabria, Grigorie Akindynos (1341) și Nichifor Gregoras (1351) și s-a finalizat cu *Tomosul sinodal* de condamnare a lui Prohor Kydones și de canonizare a lui Grigorie Palama (1368). Dacă în plan politico-militar se vedea apusul tot mai apropiat al Bizanțului, în plan teologico-dogmatic însă luptele, deși erau la fel de crâncene, aveau câștig de cauză în favoarea isihasților athoniți care au compensat decisiv toate crizele prin care trecea societatea bizantină din acea epocă. Hotărârile sinodale nu au fost decât statorniciri ale unor intense lupte și controverse isihaste² care s-au desfășurat pe „câmpul de bătălie” al scrisului, cel mai mare protagonist fiind sfântul Grigorie Palama (1296–1357/9) care a apărut și fundamentat doctrina isihastă și teologia energiilor necreate ca experiență nemijlocită a vederii Luminii dumnezeiești încă din viața pământească în fața partidei antipalamite inițiate de monahul italian Varlaam din Calabria (cca 1290–1348) care încerca să desființeze distincția dintre Ființa dumnezeiască și energiile divine, contestând caracterul necreat al Luminii taborice și posibilitatea contemplării mistice a acesteia și a participării energetice, socotindu-i pe isihasți *omphalopsihici* („buricari”). Poziția lui Varlaam a fost continuată de ieromonahul Grigorie Akindynos (1300–1348) — fostul fiu duhovnicesc a lui Palama —, istoricul și umanistul Nichifor Gregoras (1296–1360/1) și, în cele din urmă, de ieromonahul Prohor Kydones (1333–1371). Nici Palama n-a rămas singur, pentru că în jurul său s-a creat o adevărată rezistență duhovnicească și teologică formată din figuri duhovnicești marcante pentru spiritualitatea isihastă a veacului XIV care prin scrierile lor au susținut isihasmul și palamismul, continuând și dezvoltând eforturile teologice, apologetice și doctrinare ale sfântului Grigorie.

Biruința Ortodoxiei și a isihasmului secolului XIV asupra latinilor și antipalamităților își are

² Cf. John Meyendorff, „Les débuts de la controverse hésychaste”, *Byzantion* 23 (1953), pp. 87–120.

însă izvorul și nucleul în *mariologie*. Majoritatea Părinților isihasți ai veacului XIV au fost mai întâi locuitori sau viețuitori pentru o vreme ai capitalei duhovnicești a Bizanțului care a fost Muntele Athos — grădina prin excelență a Maicii Domnului. Dar cum Maica Domnului este prima și adevărata Isihastă desăvârșită în școala nevăzută a templului, urmează că Părinții isihasți, petrecând în asceză și rugăciune neîncetată a minții, au primit prin povățuitorii lor inițierea în tainele isihiei care este contemplarea theoptică a sufletului cu adevărat sănătos și calea sigură de îndumnezeire (*theosis*). Adevărata Inițitoare și Povățuitoare duhovnicească a viețuirii cu sfințenie în isihie este însă Fecioara Maria, iar aceasta se vede cel mai bine din viața sfântului Grigorie Palama care, fiind încredințat de tânăr (7 ani!) Maicii Domnului de evlaviosul său tată în ultimele sale clipe de pe patul de moarte, s-a rugat neconținut Acesteia să-i lumineze întunericul, drept pentru care a și ajuns să vadă Lumina necreată a dumnezeirii și apoi să scrie despre această Lumină, apărând și fundamentând întreaga învățătură isihastă. Mariologia s-a transformat astfel într-o veritabilă școală de spiritualitate isihastă în „templul” duhovnicesc al Athosului sub ocrotirea Maicii Domnului. Părinții bizantini isihasți au înțeles că între *mariologie*, *teologia energiilor necreate* și *isihasm* există o strânsă legătură care se convertește într-o adevărată mistagogie, arătând cum Theotokos reprezintă un model de viață autentică în Hristos și de inițiere în tainele Împărăției lui Dumnezeu.

De aceea, *mariologia* (în sens general) sau *theotokologia* (în sens dogmatic și teologic restrâns) bizantină a secolului XIV explică rezistența spirituală isihastă a acestei perioade, dar în același timp oferă un răspuns antropologic hristo- și teocentric autentic în fața Renașterii și umanismului antropocentric ale Occidentului latin. Redactat sub forma unor omilii (*homilies*), cuvinte (*logoi*), elogii (*enkomia*) sau discursuri/tratate și inventariate (cu excepția unora) de părinții bollandiști în colecția *Bibliotheca Hagiographica Graeca*³, corpusul mariologiei omiletice bizantine de secol XIV este atribuit unui întreg șir de autori mitropoliți și patriarhi, împărați, ieromonahi și umaniști bizantini⁴: **Grigorie Palama**, mitropolitul Tesalonicului († 1357/9; *BHG* 1118g, *BHG* 1145, *BHG* 1130, *BHG* 1091, *BHG* 1095, *BHG* 2356s); **Matei (Manuel Gabalas)**, mitropolitul Efesului († cca 1355/60); **Nichifor Gregoras**, umanist și istoric, devenit liderul partidei antipalamite († 1361; *BHG* 1079, *BHG* 1092n); **Antonie**, arhiepiscopul Larisei († 1362; *BHG* 1123k, *BHG* 1089n, *BHG* 1145y, *BHG* 1119p, *BHG* 1123p); **Calist I**, patriarhul

³ F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca (BHG)*, III, Bruxelles, 1957.

⁴ Cf. inventarul textelor mariologice (s. XIV) în studiul meu: protos. Daniil (Daniel-Cosmin) Pinciuc, „Tipologia chivotului în corpusul omiletic al mariologiei bizantine a secolului XIV. Revelarea adevăratului Chivot al Legământului”, *Studia Doctoralia Andreiana* 11, nr. 2 (2022), pp. 30–38.

Constantinopolului († 1363/4; *BHG* 1112m); **Filotei Kokkinos**, patriarhul Constantinopolului († 1377; *BHG* 1102c); **Nil (Nicetas Myrsiniotes)**, mitropolitul Rodosului († cca 1370; *BHG* 1081n, *BHG* 1106n, *BHG* 1092s, *BHG* 1092r); **Macarie Chrysocephalus**, mitropolitul Filadelfiei († cca 1372; *BHG* 1085b, *BHG* 1092u, *BHG* 1085r); **Teofan III**, mitropolitul Niceei († 1380/1; *BHG* 1092p); **Nicolae Cabasila — Chamaetos** († cca 1391/7; *BHG* 1107n, *BHG* 1092c, *BHG* 1147n); **Macarie Chumnos** (cca † 1392; *BHG* 1087c, *BHG* 1146h); **Isidor Glavas**, mitropolitul Tesalonicului († 1396; *BHG* 1116; *BHG* 1106; *BHG* 1099; *BHG* 1090); **Dimitrie Kydones**, umanist antipalamit tomist și filocatolic († 1398; *BHG* 1121p); **Nifon**, ieromonahul († 1411); **Manuel II Paleologul** († 1425; *BHG* 1159m); **Ioan Gabras**, umanist antipalamit (*BHG* 1118).

Pentru prezenta cercetare am selectat doar o parte din lista autorilor mariologici menționați mai sus, pornind de la cel mai important dintre ei, sfântul Grigorie Palama, care a lăsat și cele mai multe piese omiletice ce alcătuiesc o veritabilă „summa” mariologică isihastă (*Omilia 14 la Buna Vestire*⁵, *Omilia 18 la Duminica Mironosițelor*⁶, *Omilia 37 la Adormire*⁷, *Omilia 42 la Naștere*⁸, *Omilia 52 la Intrarea în Sfânta Sfintelor*⁹, *Omilia 53 [tratat] la Intrarea în Sfânta Sfintelor*¹⁰, *Omilia 57 la Duminica Părinților*¹¹). Alături de el, am adăugat pe cei mai reprezentativi autori și cei mai mari apărători și promotori ai teologiei palamite care s-au remarcat printr-o viață duhovnicească de excepție și o bogată colecție de profunde scrieri duhovnicești și teologice izvorâte din evlavia intensă și dragostea fierbinte față de Maica Domnului, Patroana isihasmului și Isihasta Sfântului Munte: sfântul Nicolae Cabasila — Chamaetos, „umanistul prin formație și

⁵ Ed. P. Christou, *Gregoriou tou Palama Apanta ta erga 9: Homelies 1–20* (EPE 72), Thessaloniki, 1985, pp. 374–394; ed. critică: V. Psevtonkas, *Grēgoriou tou Palama Syngrammata VI*, Thessalonikē, 2015, pp. 164–172; trad. rom. Ciprian Streza în *Telegraful Român* 13–14 (1997), pp. 1–2 și diac. I. Ică jr, *Maica Domnului în teologia secolului XX și în spiritualitatea isihastă a secolului XIV: Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan al Niceei [=MD–teolXX–isihXIV]*, Ed. Deisis, Sibiu, 2008, pp. 401–410.

⁶ Ed. P. Christou, *Gregoriou tou Palama Apanta ta erga 9*, pp. 518–538; ed. critică V. Psevtonkas, *Syngrammata VI*, pp. 217–225; trad. rom. prep. drd. Ciprian Streza în *Telegraful Român* 17–18 (1997), pp. 1, 4; asist. C. Streza în *Revista Teologică* 2 (1999), pp. 105–110 și diac. I. Ică jr, *MD–teolXX–isihXIV*, pp. 411–420.

⁷ Ed. P. Christou, *Gregoriou tou Palama Apanta ta erga 10: Homelies 21–42* (EPE 76), Thessaloniki, 1985, pp. 436–462; ed. critică V. Psevtonkas, *Syngrammata VI*, pp. 399–409; trad. rom. diac. I. Ică jr, *MD–teolXX–isihXIV*, pp. 421–433.

⁸ Ed. P. Christou, *Gregoriou tou Palama Apanta ta erga 10*, pp. 582–602; ed. critică V. Psevtonkas, *Syngrammata VI*, pp. 452–459; trad. rom. diac. I. Ică jr, *MD–teolXX–isihXIV*, pp. 369–377.

⁹ Ed. P. Christou, *Gregoriou tou Palama Apanta ta erga 11: Homelies 43–63* (EPE 79), Thessaloniki, 1986, pp. 238–256; ed. critică V. Psevtonkas, *Syngrammata VI*, pp. 543–550; trad. rom. diac. I. Ică jr, *MD–teolXX–isihXIV*, pp. 379–388.

¹⁰ Ed. P. Christou, *Gregoriou tou Palama Apanta ta erga 11*, pp. 260–347; ed. critică V. Psevtonkas, *Syngrammata VI*, pp. 551–585; trad. rom. diac. I. Ică jr în: Sfântul Grigorie Palama, *Fecioara Maria și Petru Athonitul — prototipuri ale vieții isihaste și alte scrieri duhovnicești. Scrieri II*, Ed. Deisis, 2005, pp. 173–216 și *MD–teolXX–isihXIV*, pp. 325–367.

¹¹ Ed. P. Christou, *Gregoriou tou Palama Apanta ta erga 11*, pp. 424–450; ed. critică V. Psevtonkas, *Syngrammata VI*, pp. 615–625; trad. rom. diac. I. Ică jr, *MD–teolXX–isihXIV*, pp. 389–400.

isihastul prin vocație” cu o trilogie mariologică umanistă (*Cuvânt la Naștere*¹², *Cuvânt la Buna Vestire*¹³, *Cuvânt la Adormire*¹⁴); sfântul patriarh Filotei Kokkinos, ucenicul și biograful sfântului Grigorie Palama, cu o viziune ekfrastică sub forma unui mini-tratat mariologic eshatologic (*Omilie la Adormire*¹⁵); sfântul patriarh Calist I, ucenicul sfântului Grigorie Sinaitul, cu o scurtă mariologie teologico-eschatologică (*Omilie la Adormire*¹⁶), și sfințitul mitropolit Teofan III al Niceei, „dogmatistul neîntrecut al Maicii Domnului” cu un amplu tratat de mariologie totală de tip holistic-cosmic (*Tratat despre mărețiile negrăite ale Maicii Domnului și despre taina întrupării lui Dumnezeu ca binele ultim și cauza finală a tuturor existențelor*¹⁷).

Dacă veacul IV este „secolul de aur” al creștinismului și epoca marilor controverse teologice și erezii, dar și cel care marchează momentul de început al Bizanțului milenar, atunci, fără doar și poate, la celălalt antipod, secolul XIV poate fi socotit „veacul de aur” al celui de al doilea mileniu creștin și secolul isihasmului care coincide cu momentul de sfârșit al Imperiului „de o mie de ani”. Iată, așadar, cum, în ciuda declinului apocaliptic al Bizanțului târziu, Imperiul creat în jurul cetății sfântului Constantin a fost încadrat în chip minunat cu o atentă purtare de grijă dumnezeiască de două veacuri de referință pentru întreaga istorie a Bisericii și creștinismului: secolul IV, prin sfinții Vasile al Cezareei Capadociei, Grigorie de Nysa, Atanasie cel Mare al Alexandriei, Grigorie din Nazianz și Ioan Gură de Aur ai Constantinopolului, și secolul XIV, prin sfinții Grigorie Palama al Tesalonicului, Nicolae Cabasila, Teofan III al Niceei, Filotei Kokkinos și Calist I ai Constantinopolului.

¹² Ed. M. Jugie, „Homélies mariales byzantines. Textes grecs édités et traduits en latin” II în: *Patrologia Orientalis* XIX (3), Paris, 1926, pp. 465–484 (cu trad. lat.) și ameliorat de P. Nellas în: N. Kabasila, *He Theometōr. Treis theomētorikes homilies*, keimeno — metaphrasē — eisagogē — scholia Panagiōtēs Nellas (Epi tas pegas I), Atena, 1968 (1974², 1989³, 1995⁴, 2010⁵), pp. 40–115 (cu trad. neogr.); trad. rom. diac. I. Ică jr, *MD-teolXX-isihXIV*, pp. 437–460 și în: Sfântul Nicolae Cabasila, *Cuvântările teologice: la Iezechiel — Hristos — Fecioara Maria. Scrieri I*, Ed. Deisis, Sibiu, 2010, pp. 175–199.

¹³ Ed. *ibid.*, pp. 484–495 (cu trad. lat.) și ameliorat de P. Nellas în: N. Kabasila, *He Theometor*, pp. 118–161 (cu trad. neogr.); trad. rom. diac. I. Ică jr în: *MD-teolXX-isihXIV*, pp. 461–474 și în: Sfântul Nicolae Cabasila, *Scrieri I*, pp. 201–214.

¹⁴ Ed. *ibid.*, pp. 495–510 (cu trad. lat.) și ameliorat de P. Nellas în: N. Kabasila, *He Theometor*, pp. 118–161 (cu trad. neogr.); trad. rom. diac. I. Ică jr în: *MD-teolXX-isihXIV*, pp. 475–492 și în: Sfântul Nicolae Cabasila, *Scrieri I*, pp. 215–233.

¹⁵ Ed. princeps și critică: V. Psevtonkas, „Philotheou Kokkinou patriarchē, Kōn/poleōs, eis tēn koimēsēn tēs Theotokou”, *Epistēmōnikē Epetēris Theologikēs Scholēs Panepistēmiou Thessalonikēs* 27 (1982), pp. 5–128; trad. rom. diac. Ioan I. Ică jr, „Theosis, metastasis, anastasis — Adormirea Maicii Domnului în viziunea patriarhului isihast Filotei Kokkinos”, *Tabor* V, nr. 7 (2011), pp. 5–20.

¹⁶ Ed. princeps: Sōphronios Eustratiadēs, Mētropolitou Leontopoleōs, „Ho oikoumenikos patriarchēs Kallistos hōs ekklēsiastikos rhētōr”, *Ekklēsiastikos Pharos* 8 (1911), pp. 114–119; trad. rom. protos. drd. Daniil Pinciuc, „Patriarhul isihast Calist I — scurt profil biografic, inventar scrieri și recuperarea Omiliei la Adormirea Preasfintei Stăpânei noastre Născătoare de Dumnezeu”, *Revista Teologică* 105, nr. 1 (2024), pp. 118–125.

¹⁷ Ed. M. Jugie, *Sermo in Sanctissimam Deiparam (Lateranum Nova Series An. 1 N. 1)*, A. A., Romae, 1935, pp. 2–211 (cu trad. lat.); trad. rom. diac. I. Ică jr în: *MD-teolXX-isihXIV*, pp. 495–576.

Motivația alegerii temei

Prezenta temă de cercetare a fost aleasă pornind, în primul rând, de la o evlavie personală profundă față de Maica Domnului, însă și din dorința de a explora un subiect încă insuficient studiat, analizat și valorificat, dar, mai ales, aproape deloc accesibil evlaviei mariale colective a credincioșilor. Motivele obiective însă se înscriu în două mari direcții complementare ce vizează taina Maicii Domnului care explică întreaga taină a omului. Primul motiv în alegerea temei este acela de a scoate la lumină, din meditațiile teologice și duhovnicești unice în felul lor ale mariologilor isihăști din secolul XIV, perspectiva antropologică duhovnicească a omului devenit pentru prima oară dumnezeu prin har în Persoana umano-îndumnezeită a Fecioarei-Mame, primul om adevărat, deși penultimul în apariția sa istorică înainte de noua creație a lumii realizată în Persoana divino-înomenită a lui Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu. Frumusețea și specificul mariologiei bizantine târzii îl constituie tocmai contemplarea duhovnicească și explorarea teologică a celuilalt „versant” al tainei Fecioarei Maria care este urcușul umanului spre divin prin îndumnezeire, față de coborârea divinului spre uman prin întrupare, acesta din urmă fiind contemplat și explorat de tradiția patristică mariologică a secolelor V–VIII prin sfinții Andrei Cretanul și Ioan Damaschinul din perspectiva hristologică a Dumnezeuului făcut om din Ea¹⁸.

Al doilea motiv este legat de contextul zbuciumat și sumbru al Bizanțului veacului XIV și, în special, al cetății Constantinopolului, care deși începea să apună, trăindu-și ultimele clipe de lumină și de viață, răsărea în schimb sub forma unui Nou Constantinopol într-un Nou Imperiu care nu era altceva decât Ierusalimul duhovnicesc al Împărăției fără de sfârșit a lui Dumnezeu coborât în inimile sfinților isihăști care au înțeles că nu cele din lumea aceasta care se văd sunt nemuritoare și netrecătoare, ci cele care nu se văd dăinuie în eonul veșnic al lui Dumnezeu. Mariologii isihăști ai secolului XIV, prin sfântul Grigorie Palama, teologul Luminii necreate, au oferit o soluție duhovnicească precisă de apărare și salvare a Constantinopolului mistagogic al sufletelor bizantinilor ortodocși. Prin Lumina nesfârșită a dumnezeirii care a răsărit în mințile și inimile lor deiforme, devenind ei înșiși chivote însuflețite și aurite de dumnezeiescul Duh asemenea Maicii Domnului, aceștia au meditat la taina Fecioarei Maria, pătrunzând, în esență, în taina antropologiei duhovnicești, adică a sufletului (*psychēs*) destinat să devină „fecioară” îndumnezeită și născătoare de Dumnezeu după har prin imitarea vieții de excepție în Hristos a Preasfintei Theotokos. Ca și atunci, dar cu atât mai mult acum, societatea este marcată de un profund curent umanist în care

¹⁸ Cf. Diacon Ioan I. Ică jr., „Mariologia lui Teofan al Niceei: o remarcabilă soluționare a problemei medierii în teologia bizantină târzie” în: *O filozofie a intervalului: în onorarea Andrei Pleșu*, Ed. Humanitas, București, 2009, p. 176.

omul, îndreptat numai spre sine, își uită originile, dar mai ales, scopul pentru care a fost adus la existență, dorind tot mai mult să fie pus în mijlocul atenției, să descopere prin sine toate tainele acestei lumi și să creeze o lume din ce în ce mai virtuală și digitală care să satisfacă nevoile egoiste ce țin doar de el, făcându-și idoli și falși „dumnezei” din cele materiale sau chiar din alți oameni, uitând că este muritor și că nimic nu este/rămâne al său. Mișcarea circulară în jurul lui Dumnezeu care ar trebui să definească întreaga viață a omului este astfel înlocuită de cele mai multe ori cu mișcarea liniară îndreptată spre putere, materie și plăcere, devenind o adevărată alergare într-un cerc vicios închis în afara lui Dumnezeu. Totuși, pentru bizantinii Noului Bizanț ai acestor vremuri care au înțeles că Hristos este începutul, centrul și scopul existenței noastre, mariologia omiletică bizantină hristocentrică a veacului XIV nu reprezintă doar „ultima și cea mai importantă perioadă de înflorire mariană”¹⁹, ci este un veritabil program duhovnicesc prin care sufletul văzut ca o „cetate” poate fi apărat de atacurile din afară venite de la ceilalți, poate fi ferit de eventualele „cutremure” diavolești îngăduite de Dumnezeu și poate fi eliberat de „ciumele” patimilor și luptele care au loc în interiorul său. În toată această încercare de eliberare a cetății sufletului, Maica Domnului este Mistagoga vieții autentice în Hristos, dar și Generalissima apărătoare în momentele de poticneală sau de atac din partea „străinilor”. Faimosul *proimion* „Apărătoarei Doamnei” redat în traducerea sa literală explică cel mai frumos analogia dintre sufletul (*psychē*) omului și cetatea (*polis*) Constantinopolului:

„Generalissimei apărătoare, ca una ce am fost izbăvită de lucruri cumplite, cele de biruință îți aduc ție, Născătoare de Dumnezeu, ca niște mulțumiri eu, cetatea ta. Ci ca una ce ai stăpânire nebiruită/invincibilă, din tot felul de primejdii slobozește-mă, ca să strig ție: Bucură-te, Mireasă nenuntită!” [*Tē hypermachō stratēgō ta nikētēria, hōs lytrōtheisa tōn deinōn eucharistēria, anagraphō soi hē polis sou Theotoke. All’hōs echousa to kratos aprosmachēton, ek pantoion me kindynōn eleutherōson, hina krazō soi: Chaire, Nymphē anympheute*]²⁰.

Pe scurt, alegerea temei de cercetare constă în efortul, atât cât a fost cu putință, al aducerii în atenție a unei perioade bizantine extrem de dificile din toate punctele de vedere care oferă un răspuns antropologic hristocentric în realizare concretă și autentică, îmbrăcat în forma mariologiei omiletice, pentru drama declinului omului îndepărtat din ce în ce mai mult de Dumnezeu, dar care

¹⁹ Jesús Castellano Cervera, Luigi Gambero, Ermanno M. Toniolo et al., *La Madre del Signore dal Medioevo al Rinascimento*, Roma (Centro di Cultura Mariana), 1998, p. 262.

²⁰ Ieromonah Makarios Simonopetrul, *Triodul explicat. Mistagogia timpului liturgic*, ed. III, trad. rom. diac. Ioan Ică jr, Ed. Deisis, Sibiu, 2008, p. 363.

se poate întoarce oricând spre El, având ca model desăvârșit pe Maica Domnului și mistagogicele Ei Intrări în templu.

Scurtă prezentare a structurii lucrării

Lucrarea de față, rod al meditațiilor și investigațiilor din ultimii cinci ani, intitulată *Antropologia duhovnicească în mariologia omiletică bizantină a secolului XIV. Mistagogia Intrărilor Maicii Domnului în Templu* se înscrie smerit în curentul mai nou de relansare (*revival*) în teologia ortodoxă a mariologiei bizantine din veacul XIV inițiat de părintele profesor Dumitru Stăniloae și Myrra Lot-Borodine în anii '50, continuat de Panayotis Nellas în anii '60, de Vasileios Psevtonkas și Panayotis Christou în anii '80, și aprofundat de părintele profesor Ioan Ică jr în anii 2000.

Structurată în patru părți, prezenta lucrare de cercetare debutează cu un survol biobibliografic al pentadei de Părinți isihăști selectați din marea galerie de autori mariologi ai epocii Paleologilor. Cu excepția sfințitului mitropolit Teofan al Niceei — încă necanonizat de Patriarhia Ecumenică, dar sfânt în cerul slavei lui Dumnezeu — toți ceilalți și-au găsit locul în sinaxarele și calendarele ortodoxe: sfântul Grigorie Palama, mitropolitul Tesalonicului și făcătorul de minuni (14 noiembrie), sfântul Nicolae Cabasila — Chametos (20 iunie), sfântul Filotei Kokkinos, patriarhul Constantinopolului (11 octombrie) și sfântul Calist I, patriarhul Constantinopolului (20 iunie). Intitulată „O radiografie biobibliografică a marilor isihăști mariologi ai secolului XIV: Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan III al Niceei, Filotei Kokkinos și Calist I patriarhul”, prima parte este divizată în alte cinci capitole câte unul pentru fiecare autor. Sesizând lipsa acută a unor biografii cronologice sintetice și, mai ales, a unor liste bibliografice complete, această primă parte realizează, pe baza celor mai relevante biografii, investigații, inventare și prezentări, biografiile cronologice (cu perioade ale tinereții, educației, formării teologice și primei părți a vieții mai puțin cunoscute pentru sfințitul Teofan al Niceei și sfântul Calist I) și listele de scrieri ale celor cinci autori bizantini. Inventarul scrierilor, redactat într-o formă intuitivă și sistematică, vine ca un gest de necesară restituire, cel puțin pentru teologia românească, a uriașului corpus de texte ale celor cinci titani ai Ortodoxiei bizantine, multe din ele încă inedite și alcătuite în special în apărarea isihăștilor și isihasmului și în același timp împotriva antipalamiților, iudeilor și latinilor.

Partea a doua, „Prezentarea celor mai importante texte ale corpusului mariologiei omiletice bizantine a secolului XIV”, este organizată tot pe cinci capitole corespunzătoare scrierilor mariologice ale celor cinci autori isihăști. Cu cele mai multe texte omiletice care au în centru figura de taină a Maicii Domnului, Grigorie Palama deschide primul capitol intitulat «*Summa*»

mariologică palamită în formă omiletică în care sunt prezentate pe rând tradiția manuscrisă, edițiile și traduceri românești ale celor șapte omilii — *Omilia 14* (la Buna Vestire), *Omilia 18* (la Duminica Mironosițelor), *Omilia 37* (la Adormire), *Omilia 42* (la Naștere), *Omilia 52* (la Intrarea în Sfânta Sfintelor), *Omilia 53* (Discursul mariologic-isihast despre Intrarea în Sfânta Sfintelor) și *Omilia 57* (la Duminica Părinților) — însoțite de câte o prezentare sistematică fidelă și în același timp sintetică și cuprinzătoare a textului original și, în cele din urmă, redată și mai concis sub forma unui plan structural pentru o vizualizare de ansamblu. Păstrând aceeași structură simetrică, capitolul al doilea — *Trilogia mariologică cabasiliană* — prezintă cele trei cuvinte (*la Naștere, la Buna Vestire și la Adormire*) ale sfântului Nicolae Cabasila. Capitolul al treilea — *Tratatul mariologic teofanian* — expune *Discursul-tratat* despre mărețiile negrăite ale Maicii Domnului și despre taina întrupării lui Dumnezeu ca binele ultim și cauza finală a tuturor existențelor — unicul și formidabilul text mariologic al sfințitului mitropolit Teofan III al Niceei. Capitolul al patrulea — *Mini-tratatul mariologic filoteian* — aduce în atenție unica omilie a sfântului patriarh isihast Filotei Kokkinos, iar capitolul al cincilea — *Omilia mariologică calistiană* — face cunoscută, de altfel pentru prima oară de la extragerea sa din manuscris realizată la începutul secolului XX, singura, succintă, dar valoroasă omilie a sfântului patriarh isihast Calist I.

„Maica Domnului și Intrările ei în Templu. Viața în Hristos după modelul Theotokos” este titlul celei de a treia părți a prezentei lucrări care constituie miezul și rezultatul contribuției personale a cercetării care își propune să pătrundă în fascinantele mistagogii ale Intrărilor Maicii Domnului în templu pe baza textelor omiletice selectate și prezentate în partea a doua, dar și a textului extracanonice apocrif *Protoevanghelia lui Iacob* de la care, de altfel, s-a dezvoltat întreg corpusul de scrieri mariologice hagiografice, omiletice și imnografice ale ciclului nașterii și copilăriei Fecioarei Maria în tradiția patristică și bizantină. După un prolog care introduce în misterul șirului de Intrări în templu ale Maicii Domnului ancorate pe principalele evenimente din viața Ei pământească și marcate liturgic de ciclul marilor sărbători mariane — *Zămislirea* (9 decembrie), *Nașterea* (8 septembrie), *Intrarea în Templu* (21 noiembrie), *Buna Vestire* (25 martie) și *Adormirea* (15 august) — ca model mistagogic de urmare și imitare a Preasfintei Theotokos și a vieții sale în Hristos, partea a treia este organizată intuitiv pe trei capitole care corespund marilor etape ale vieții Maicii Domnului: *intramundus* (de la zămislire la aducerea la Templu), *intramuros* (intrarea și șederea în Templu) și *extramuros* (de la ieșirea din Templu la adormirea și strămutarea la cer).

Primul capitol, „Copila *intramundos*. Primele intrări în templu”, pornește de la predestinarea (*proorismos*) din veci a Fecioarei Maria și alegerea (*eklogē*) Ei din cei aleși din veac

ca slujitoare a negrăitei taine a Întropării prehotărâte în sfatul originar al lui Dumnezeu. Zămislirea minunată din Părinții Ioachim și Ana constituie intrarea *intramundus* și prima formă de intrare în templu a Copilei Maria care, și atunci când iese din mitrasul Anei, intră în lume tot ca într-un templu. Evident, din linia genealogică aleasă a fericitei Fecioare, extrem de cuminții și rugătorii Ei Părinți își au cel mai mare merit pentru că au transmis Copilei lor cea mai importantă moștenire duhovnicească care este mișcarea (*kinesis*) spre templu transformată de Fecioara Maria într-o constantă a vieții sale.

Capitolul al doilea intitulat sugestiv „Fecioara Maria *intramuros*. Intrarea în Templul Legii” este partea cea mai mistagogică a lucrării de față, dar și a întregii vieți pământești a Maicii Domnului. Strămutată ca un chivot din casa Părinților săi la numai trei ani în însăși Sfânta Sfintelor a Templului din Ierusalim, Fecioara Maria se arată o Ascetă contemplativă și devine o Isihastă desăvârșită. Ca *Fecioară ascetă*, Ea arată natura umană originară așa cum a fost creată de Dumnezeu înainte de căderea adamică, reflectând prin eforturile sale ascetice — lepădare de lume (*apotaxis tō kosmō*), sărăcie (*penia*) de bunăvoie, neîngrijorare (*amerimnia*), neîntristare (*alypia*), înfrânare (*enkrateia*), feciorie (*parthenia*), viață îngerească (*angelikē zōē*), postire (*nēsteia*), hrană îngerească (*angelikē trophē*) și, mai ales, voință gnostică (*gnōmē*) — valorile spirituale originare sădite de Dumnezeu în om prin creație — arme suficiente și precise de apărare și respingere a oricărui păcat sau atac din afară sau dinăuntru. Ca *Fecioară contemplativă* înzestrată dintru început cu o înțelepciune covârșitoare care se explică prin neamul Ei ales și Părinții săi speciali, Ea contemplă dincolo de literă duhul Scripturilor auzite la Templu, înțelegând drama căderii umanității prin Eva și Adam, și urcând cu ușurință pe treapta contemplației mistice. Mănată de un puternic eros sfânt și dumnezeiesc și, în același timp, de o milă nesfârșită pentru starea decadentă a firii umane, Fecioara contemplativă hotărăște să preia solia (*presbeia*) neamului omenesc pentru o întâlnire de taină cu Dumnezeu pe Care să Îl atragă cât mai repede înspre oameni pentru împăcarea universală cu ei. Pentru aceasta, își cercetează cu acribie puterile sufletești, conștientizând că nu în Templul de zid în care se afla Îl poate întâlni și vedea pe Dumnezeu, ci într-un alt templu mistic care este templul propriei sale minți. Ca *Fecioară isihastă*, Ea intră în templul minții/intelectului (*nou*) călăuzită de sfânta isihie, care este oprirea minții și cale precisă spre îndumnezeire (*theosis*), și Îl vede pe Dumnezeu în Lumina necreată oglindită în discul minții sale extrem de curățite, devenind o veritabilă Isihastă îndumnezeită urzitoare a rugăciunii minții întoarse permanent spre inima Ei în care locuiește mistic întreaga Treime necreată.

„Maica Domnului *extramuros* și nevăzutele Ei Intrări în templu”, după cum este intitulat al treilea capitol structurat în alte trei părți, se concentrează pe partea a doua a mistagogiilor Intrărilor

în templu realizate în chip cu totul tainic după ieșirea Fecioarei Maria din Templul de zid. La Buna Vestire, Fecioara îndumnezeită și „templificată” intră odată cu *fiat*-ul său, care a marcat nu numai zămislirea supranaturală a Fiului lui Dumnezeu în pântecul Ei, ci și începutul replăsmuirii prin har a întregii creații, în templul nefăcut de mână (*acheiropoiētos*) al Puterii Celui Preaînalt Care o umbrește ca pe un cort/templu. Fecioara devine deodată cort, și templu, și Sfânta Sfintelor, și chivot, dar și catapeteasmă dincolo de care, în pântecul Ei ca într-un chivot, „se țes” într-o unire ipostatică *firele* lui Emanuel ca *firele* catapetesmei templului toarse și țesute chiar de Ea după ieșirea din Templul Legii și rămânerea în casa bătrânului protector Iosif din Nazaret. De aceea, în cheie tipologică biblică profund dezvoltată de mariologia omiletică a secolului XIV, Maica Domnului devine adevăratul Chivot al Legământului peste care revine norul (*kabod*) și slava dumnezeiească (*shekinah*). În dimineața Paștelui, Maica Domnului intră prima ca într-un templu în mormântul (*taphon*) gol al Fiului său înviat, fiind străjuită și flancată ca un chivot umbrat de heruvimi de cei doi îngeri strălucitori coborâți din cer, devenind astfel prima martoră tainică a Învierii lui Hristos. În sfârșit, ultima Intrare în templu a Maicii Domnului are loc a treia zi după adormire când trupul său incoruptibil primitor de Viață și receptacul al lui Dumnezeu este înviat mistic de Fiul Ei și strămutat pentru veșnicie în templul ceresc ca punere în act a profeției lui David „Scoală-Te, Doamne, întru odihna Ta, Tu și chivotul sfințirii (*kibōtos tou hagiasmatos*) Tale” (*Ps* 131, 8)”. Maica Domnului este, așadar, Chivotul din viziunea ioaneică (*Ap* 11, 19) al Noului Legământ veșnic inaugurat de Iisus Hristos, dar și Femeia-Biserică (*Ap* 12, 1) devenită Mireasa eshatologică a Mielului pascal junghiat.

Cea de a patra și ultima parte a lucrării, „Texte mariologice bizantine din secolul XIV: Filotei Kokkinos și Calist I”, recuperează două importante piese omiletice pentru praznicul din 15 august ale celor doi patriarhi isihaști ai Constantinopolului aflați multă vreme în rivalitate politică, dar totuși în identitate isihastă, ambii promotori și susținători ai teologiei palamite, redând aici în formă bilingvă, textul grecesc și traducerea românească în conformitate cu rigorile academice. Prima dintre ele, *Omilia la Adormire* a sfântului patriarh Filotei Kokkinos, se prezintă sub forma unui mini-tratat mariologic încadrat de un prolog (§1–5) și un epilog (§ 43–47) și redactat după un plan precis în care autorul, după ce o prezintă pe Maica Domnului după Înălțare și Cincizecime ca icoană duhovnicească a îndumnezeirii (§ 6–14), „zugrăvește” o icoană în cuvânt a întregului episod al Adormirii sale minunate ancorat pe tradiția apocrifă și patristică a Bisericii (§ 15–34), iar în final surprinde și interpretează teologic mutarea (*metastasis*) Ei cu sufletul și trupul la cer care devine înviere (*anastasis*) mistică (§ 35–42). Pe de altă parte, *Omilia la Adormire* a sfântului patriarh Calist I este un text mariologic de dimensiuni reduse, cum se prezintă majoritatea omiliilor sale, cu accent

pe necesitatea adormirii și strămutării Maicii Domnului la cer, și introdus de un scurt prolog care anunță măreția tainei ieșirii din lume și plecării Ei de pe pământ (§ 1). După aducerea-aminte a căderii protopărintelui Adam și ridicarea realizată prin Nouă Evă (§ 2–3), autorul evidențiază, pe de o parte, adormirea comună firii omenești a Maicii Domnului, iar pe de alta, mutarea minunată la cer (§ 5–7), arătând că adormirea Ei este o icoană a învierii de obște, Ea devenind Mama noastră obștească, ajutătoarea, păzitoarea și purtătoarea noastră de grijă a cărei vrednicie e de necuprins în imne (§ 8–12). Referindu-se la harul dumnezeiesc care pogoară spre noi prin sfintele icoane ale Fecioarei-Mame, sfântul Calist se arată și aici un apărător al teologiei palamite, exprimându-și încă o dată convingerea clară a distincției dintre Ființa divină inaccesibilă și neîmpărtășibilă și energiile necreate îmbelșugate ale harului care se împart și se dăruiesc nouă prin sfintele icoane contrar învățăturilor antipalamite ale lui Varlaam și Akindynos (§ 13–17). După scurtul excurs dogmatic, autorul reia tema, accentuând calitatea Maicii Domnului de deschizătoare a ușii raiului și călăuzitoare către cer, expunere care se încheie cu un scurt epilog de îndemn la prăznuire în bucuria inimii a tot omul și de rugăciune finală de cerere în ocrotirea și izbăvirea de văzuții și nevăzuții vrăjmași (§ 18–20).

CONCLUZII ȘI PERSPECTIVE

Constatarea generală în urma acestui demers de cercetare științifică care s-a întins pe o perioadă de aproape cinci ani este aceea că textele bizantine ale secolului XIV reprezintă un izvor inepuizabil de teologie și spiritualitate, dar care, din păcate, cu toate eforturile întreprinse în ultima perioadă de relansare neopatristică a tradiției și moștenirii bizantine târzii, nu compensează încă dimensiunea uriașă a gândirii teologice și duhovnicești produse de mințile deiforme ale autorilor săi, în frunte cu sfântul Grigorie Palama și toți ceilalți mari susținători și promotori ai palamismului. De aceea, principalele concluzii ale acestei cercetări se înscriu în două mari direcții: *biobibliografice*, adică referitoare la biografiile celor cinci autori și la starea editării și valorificării scrierilor lor, și *mistagogice*, adică cele care se referă la tema antropologiei duhovnicești hristocentrice a mariologiei omiletice și la taina omului reflectată de taina Maicii Domnului.

Concluzii biobibliografice. Viețile acestor cinci veritabili sfinți nu sunt încă pe deplin cunoscute. Există numeroase studii și articole, prezentări și investigații cu privire la biografiile lor, însă se constată diferențe notabile în acuratețea și coerența datelor, considerând necesară reconstituirea unor biografii cronologice actualizate după cele mai recente și atente cercetări. De pildă, biografia cronologică a sfântului Grigorie Palama, la momentul de față, prezintă o serie de

carențe, motiv pentru care mi-a fost dificilă aflarea datelor precise ale vieții sale atât de încercate și controversate în contextul luptelor și polemicilor dogmatico-teologice ale epocii. Simțind aceste insuficiențe, bizantinologul italian Antonio Rigo a decis pregătirea unei biografii palamite actualizate pe care o așteptăm publicată curând, nădăjduind că se va apropia cât mai mult de realitatea evenimentelor petrecute în vremea sfântului Grigorie. Pe de altă parte, informații precum tinerețea, educația, formația teologică și prima parte a vieții mitropolitului Teofan al Niceei lipsesc cu desăvârșire din toate cercetările serioase efectuate până acum, la fel ca și în cazul tinereții și educației patriarhului Calist I. Nu mai adăugam faptul că sfințitul mitropolit Teofan III, deși s-a dovedit un veritabil isihast prin scrisul său și prin tot ce se cunoaște despre el, petrecând într-o viață de sfințenie asemenea contemporanilor săi Filotei Kokkinos, Nicolae Cabasila, Calist I și Grigorie Palama, a scăpat din vedere Patriarhiei ecumenice, neprimind încă recunoașterea ca sfânt al Bisericii — stare de fapt care, așa cum frumos observa cineva, „vorbește, de fapt, despre starea duhovnicească a sinoadelor, dând pe față gândurile ascunse ale inimilor sinodalilor”.

Cu excepția lui Grigorie Palama și Nicolae Cabasila, scrierile lui Teofan III, Filotei și Calist I n-au fost editate complet sau unele din ele au fost chiar pierdute. Mai mult, de integrala traducerilor românești se bucură deocamdată doar scrierile palamite grație proiectului de editare bilingvă demarat de părintele Cristian Chivu și publicat în șapte volume între 2005 (vol. I) și 2013–2019 (vol. II–VII), dar și a eforturilor întreprinse de părintele profesor Dumitru Stăniloae în anii '38 (cu patru tratate traduse) și '77 în *Filocalia românească* VII (cu două tratate, un discurs dogmatic, tomosul aghioritic și cele 150 de capete despre cunoașterea naturală, cunoașterea lui Dumnezeu, viața morală și făptuire) și de părintele profesor Ioan Ică jr în anul 2005 (operele de spiritualitate), 2008 (omiliile mariologice) și 2009 (dosarul canonizării și captivității). Evident, nu trebuie uitate nici traducerile integralei omiletice palamite ale lui Constantin Daniel și Paraschevei Grigoriu realizate între anii 2004–2007 și ale părintelui Roger Coresciuc între anii 2019–2022. Ceilalți autori bizantini au fost aduși în atenția teologiei românești doar parțial, cel mai puțin editat și valorificat fiind mitropolitul Teofan care până la acest moment i-au fost traduse doar amplul *Discurs-tratat* mariologic și cele trei epistole pastorale adresate clerului și poporului, mulțumită eforturilor părintelui profesor Ioan Ică jr. Această lacună de traducere ar trebui acoperită cât mai curând cu puțință pentru că textele bizantine ale veacului XIV reprezintă adevărate comori teologice și spirituale indispensabile teologiei ortodoxe românești. De asemenea, nici textele mariologice studiate în această lucrare n-au fost epuizate complet, socotind necesară o analiză de conținut mai detaliată, pornind de la sursele de inspirație (patristice, apocrife, intertextuale, etc) și urmărind diferitele lor dimensiuni istorice, filozofice, liturgice și dogmatice.

Concluzii mistagogice. Impresia generală asupra întregului corpus de texte mariologice studiat și analizat este aceea că, la prima vedere, acestea s-ar părea că vorbesc doar despre figura de taină și sfințenie excepțională a Fecioarei Maria mai ales în viețuirea sa de la Templu. În realitate însă, pentru sfinții isihasți ai secolului XIV, Maica Domnului este privită din perspectiva primului om adevărat care devine pentru prima dată Dumnezeu prin har și reprezentantul desăvârșit al naturii umane. Or dacă Ea este primul om deplin îndumnezeit, chiar și înainte de întruparea lui Hristos din Ea, atunci modelul autentic de viață în Hristos sau de viață duhovnicească în maximă sinergie cu Duhul este Preasfânta Theotokos. Dar viața în Hristos este viața în templu, pentru că Însuși Hristos întrupat este templul cel adevărat (*cf. In 2, 19.21*). De unde urmează că, pentru a putea imita modelul Maicii Domnului de viață în Hristos, trebuie înțeleasă și pătrunsă taina vieții Ei în templu în toate aspectele sale. De aceea, consacrand pagini semnificative marilor sărbători sau evenimente care o au în prim plan pe Maica Domnului, Părinții isihasți au arătat în chip mistagogic că există mai multe Intrări ale Ei în templu care vorbesc de taina Ei, adică de taina omului adevărat. Aceasta înseamnă că taina Maicii Domnului e taina omului, iar Intrările Ei în templu devin intrările noastre în templu. Ea intră în existență și șede în pântecele Anei așa cum și noi intrăm și ședem vreme de nouă luni în pântecele mamelor noastre. Ea intră în lume prin nașterea din sfânta Ana așa cum și noi intrăm în lume prin nașterea din mamele noastre. Ea intră în Templul Legii la vârsta de trei ani așa cum și noi intrăm în Biserică care este trupul mistic al lui Hristos (*cf. I Cor 12, 27*), fiind încorporați în El prin Botez. În Templu, Fecioara devine ascetă, contemplativă și isihastă așa cum și noi, în Biserică, primim Tainele de inițiere (Botezul — Mirungerea — Euharistia) care se prelungesc în viața noastră duhovnicească prin asceză (curățire) — contemplare (iluminare) — unire (desăvârșire). Ea intră în templul noetic prin isihie care este permanenta Liturghie a minții/intelectului, așa cum și noi pășim cu mintea în cer prin Liturghie care este dumnezeiasca isihie sacramentală. Ea intră îndumnezeită în cortul/templul nefăcut de mână al Dumnezeuirii prin pogorârea Duhului și umbrirea Tatălui, primind în pântec și născând pe Fiul și Mântuitorul lumii, așa cum și sfinții îndumnezeiți intră încă din viață în același cort/templu al Dumnezeuirii prin umbrirea Puterii Celui Preaînalt și sinergia Duhului, „luând în pântec” și „născând” un duh al mântuirii (*cf. Is 26, 18*). Ea intră prima în dimineța Paștelui în mormântul gol, dar plin de lumina iubirii lui Hristos înviat, primind bunele vestiri de bucurie ale Învierii Sale, așa cum și noi, în noaptea de Paște, intrăm în biserica întunecată ca într-un mormânt, dar care îndată este cuprinsă de lumina Învierii lui Hristos, cântând imnul iubirii biruitoare asupra morții „Hristos a înviat!” și devenind și noi martori ai acestei bucurii nesfârșite. În cele din urmă, Ea intră prin adormire și înviere mistică în templul imaterial din cer, așa cum și noi nădăjduim să intrăm prin moarte și

înviere de obște în același templu al Ierusalimului ceresc.

Este interesant că toate Intrările Maicii Domnului în templu au câte un corespondent eortologic (intrarea în pântec — 9 decembrie, intrarea în lume — 8 septembrie, intrarea în Templu — 21 noiembrie, intrarea în templul Dumnezeirii — 25 martie, intrarea în mormântul lui Hristos — Paștele, intrarea în templul ceresc — 15 august) cu excepția celei mai mistagogice dintre ele care se află — deloc întâmplător — în mijlocul celorlalte: intrarea în templul noetic. Această intrare în templul noetic, adică în mintea/intelectul (*nous*) creată după chipul Treimii și singura capabilă să reflecte Lumina necreată a Creatorului, este centrul vieții noastre și presupune o celebrare nu doar într-o singură zi, ci zi de zi, ceas de ceas, clipă de clipă. Isihia minții presupune o permanentizare a celebrării Liturghiei interiorizate prin rostirea neîncetată a Numelui lui Iisus și întoarcerea minții în inimă, astfel încât inima „să înghită” pe Domnul și Domnul „să înghită” inima. Fecioara Maria ne face, așadar, o invitație mistagogică, iar mesajul Ei transmis omului prin mistagogii mariologice isihasti ai secolului XIV ar putea fi acesta:

„intrați și rămâneți în templu ca să deveniți chivote însuflețite și suflete-fecioare născătoare de Dumnezeu!”

Căci omul nu este doar o ființă teologică și eclezială, ci și o ființă theotokologică capabilă să întrupeze prin har pe Hristos Dumnezeu.

Pe tot parcursul cercetării și redactării acestei lucrări, în mintea mea a existat o continuă întrebare generală: «Pentru ce/cine scrii această teză?» Iar răspunsul pe care l-am aflat este următorul: «pentru sufletul meu — feminin după gen în limbile ebraică (*nefesh*) și greacă (*psychē*)²¹ — care prin această cercetare a avut minunata ocazie de a descoperi cine este modelul său autentic: *Hē Parthenos Theotokos* (Fecioara Născătoare de Dumnezeu)». O întâlnire așadar de taină între *psychē* și *Parthenos*. Prin extensie, lucrarea se adresează oricărui suflet (*psychē*) care voiește să devină fecioară (*parthenos*), indiferent că este monah sau în lume.

Efortul asiduu depus în documentarea și elaborarea acestui proiect devenit parte din viața mea se dorește a fi, întâi de toate, un omagiu adus sfântului Dumitru Stăniloae la 32 de ani de la intrarea în templul ceresc a sufletului său devenit fecioară-mamă asemenea Fecioarei-Mame și la trei sferturi de veac de la prima sa încercare reușită de restituire autentică în teologia ortodoxă a mariologiei Bizanțului paleolog al secolului XIV prin troița de aur a sfinților Grigorie Palama, Nicolae Cabasila și Teofan III al Niceei. Fără doar și poate, sfântul Părinte Dumitru, mărturisitorul

²¹ Traducerea *Septuagintei* pentru ebraicul *nefesh*. Cf. Marie-Hélène Congourdeau, *Embrionul și sufletului lui la sfinții Părinți și în izvoarele filozofice și medicale grecești (secolele VI î.Hr. — V. d.Hr.)*, Ed. Deisis, 2014, pp. 197–200.

Ortodoxiei, făuritorul *Filocaliei* românești, dar și ocrotitorul și rugătorul teologilor ortodocși, se bucură acum din cerul slavei lui Dumnezeu pentru rodul însutit al ostinelilor sale. Totodată, din pământul binecuvântat al orașului de pe Cibin se bucură în chip deosebit și părintele profesor și arhidiacon Ioan Ică „de Aur”, continuatorul neîntrecut al sfântului Dumitru, traducătorul neobosit al sfinților Părinți și făcătorul *Canonului Ortodoxiei* care în anii 2000 deschidea minunat „pântecul” cunoașterii mariologiei bizantine a veacului XIV cum nu se putea mai bine, ca unul intrat în „templul” lumii în chiar ziua adormirii și mutării la cer a Maicii Domnului. Căci la troița de sfinți se adaugă acum și sfinții patriarhi Filotei Kokkinos și Calist I, formând buchetul de sfinți isihăști legați în jurul Sfintei Mame Isihaste.

După tot acest întreg efort de cercetare am ajuns la concluzia generală că Preasfânta Fecioară Theotokos este Maica „amețitoarelor” taine, iar tainele Ei rămân cu neputință de cuprins în cuvinte, fiindcă ele pot fi înțelese și asumate numai prin imitarea Ei, drept pentru care se cuvine a spune, împreună cu sfântul patriarh Calist I și mai mult decât el, doar atât:

„eu, unul, de vreme ce sunt încă întors spre materie și n-am putut încă să mă ridic din deșertăciunea celor prezente, ce aș putea spune, fie și în chip măsurat, despre Mama Dumnezeului meu?”²²

²² Patriarhul Calist I, *Omilie La Adormirea Preasfintei Stăpânei noastre Născătoarea de Dumnezeu*, § 11 în: Protos. drd. Daniil Pinciuc „Patriarhul isihast Calist I — scurt profil biografic, inventar scrieri și recuperarea Omiliei la Adormirea Preasfintei Stăpânei noastre Născătoare de Dumnezeu”, p. 122.

